

Research Paper

Information and Communication Technology as a Meso-Institution in Contemporary Iran: Redefining Institutional Power in the Network Society

Mohammad Amin Khajeh Hasani: Department of Political Science and International Relations, Science and Research Branch, Islamic Azad University, Tehran, Iran.

Mohammad Mahdi Mojahedi¹: Interdisciplinary Studies Research Group, Encyclopedia Research Institute, Institute for Humanities and Cultural Studies, Tehran, Iran.

Hadi Khaniki: Department of Communication, Faculty of Communication Sciences, Allameh Tabatabaie University, Tehran, Iran

Received: 2025/10/08 **PP** 199-216 **Accepted:** 2025/12/04

Abstract

This article examines the role of Information and Communication Technologies (ICTs) as a mid-level institution in redefining institutional power relations between the state and society in contemporary Iran (2001–2025). The main research question asks: How has ICT, by functioning as a mid-level institution, redefined the structure of power between the state and society? Addressing a significant gap in the institutional literature on ICT in Iran, the study seeks to explain how these technologies have reshaped the interaction between state and societal capacities.

Adopting a qualitative, grounded theory approach, data were collected through in-depth interviews with governmental and civil society elites, policy document analysis, and international ICT development indicators. The findings reveal that ICT has operated as a mid-level institution, generating an asymmetrical and unstable reconfiguration of power. This process unfolds through three main mechanisms: visibility (enhancing transparency and symbolic pressure), networking and social mobilization (reducing organizational costs and strengthening collective agency), and control nodes (maintaining institutional capacities to regulate information flows). The interplay among these mechanisms enables the redefinition of power between the state and society and exposes underlying institutional tensions.

By conceptualizing ICT as a mid-level institution, this study makes a significant theoretical contribution to new institutionalism and the analysis of networked societies. It also offers practical recommendations for evidence-based policymaking, institutional transparency, and sustainable digital participation, while paving the way for comparative research and more effective ICT governance in similar contexts.

Keywords: Information and Communication Technology (ICT); Meso-institution; Institutional Power; Network Society; Grounded Theory; Digital Governance.

Citation: Khajeh Hasani, M., Ghaedi, M. R., Moradi, M., & Abolhasan Shirazi, H.(2023). **Information and Communication Technology as a Meso-Institution in Contemporary Iran: Redefining Institutional Power in the Network Society.** *Journal of Society and Politics*, Vol 3, No 11, Shiraz, PP 199-216.

¹. **Corresponding author:** Mohammad Mahdi Mojahedi, **Email:** m.mojahedi@ihcs.ac.ir, **Tel:** +98 9122708976

Extended Abstract

Introduction

Over the past two decades (2001–2025), the rapid diffusion of information and communication technologies (ICTs) in Iran has emerged as a transformative force, reshaping not only economic and cultural landscapes but also the intricate relations between the state and society. Beyond their technological or infrastructural role, ICTs function as meso-level institutions, mediating interactions between macro-level state structures and micro-level societal actors. This study examines how ICTs reconfigure the rules of institutional power in a networked society, focusing on the asymmetrical and unstable redistribution of authority between government and social actors. By integrating new institutionalism, which emphasizes the regulatory and normative role of formal and informal rules, with network society theory, highlighting the decentralizing and connective capacity of digital networks, the research offers a theoretically grounded framework to analyze the dual role of ICTs as both enablers of social agency and instruments of state control.

Methodology

The research adopts a qualitative grounded-theory approach, following Strauss and Corbin's three-stage coding procedure: open, axial, and selective coding. Data sources include:

1. Semi-structured interviews with 22 experts in politics, ICT policy, and communications, selected for their direct experience with policy-making, regulation, or civic mobilization;
2. Policy documents and official reports, including legislation, ministerial directives, and reports from the Communication Regulatory Authority (CRA, 2025), providing insights into state strategies and regulatory frameworks;
3. International ICT indices, particularly the ICT Development Index (IDI), ITU, and World Bank reports, enabling contextualization of Iran's technological trajectory within global trends.

A theoretical sampling strategy was employed, prioritizing data richness for developing core conceptual categories. Triangulation across sources, participant validation, peer review, and theoretical saturation were used to enhance credibility, rigor, and internal validity of findings.

Results&Discussion

Analysis identifies ICTs as a meso-level institution that actively shapes the interplay between state and society. Three interrelated mechanisms mediate this dynamic:

1. Visibility – Enhanced transparency and symbolic exposure create normative and reputational pressure on formal institutions, fostering episodic accountability without guaranteeing systemic reform.
2. Networked Mobilization – Digital platforms reduce organizational costs and enable rapid, decentralized collective action, amplifying civic engagement and grassroots advocacy.
3. Control Nodes – Despite the decentralizing effects of ICTs, institutional actors (government regulators, platform operators, and infrastructure authorities) maintain selective control over information flows, preserving asymmetrical power structures.

These mechanisms operate simultaneously, producing a fragile and contingent balance between state authority and social empowerment. The findings resonate with North's path-dependence framework, demonstrating how historical institutional structures constrain the consolidation of new digital practices, and with Acemoglu and Robinson's "narrow corridor" thesis, illustrating that ICTs both empower society and reinforce state capacities, maintaining an inherently unstable institutional equilibrium. By linking grounded empirical evidence with institutional and network theories, this

study highlights ICTs' role in reshaping the institutional rules of engagement, revealing a dual, oscillating pattern of power redistribution.

Conclusion

ICTs in contemporary Iran transcend their technological function, operating as meso-level institutions that mediate and redefine the relations of institutional power. The study demonstrates that ICTs simultaneously expand social agency and strengthen state oversight, producing a dynamic, conflictual, and asymmetrical redistribution of power. Conceptualizing ICTs as meso-level institutions contributes to new institutionalist scholarship and network society theory, offering actionable insights for evidence-based policy-making, institutional transparency, and sustainable digital civic participation. This framework also provides a foundation for comparative and longitudinal research on ICT-mediated governance in contexts characterized by rapid digital transformation and complex state-society interactions.

References

1. Acemoglu, D., & Robinson, J. (2014). *Why Nations Fail*. Tehran: Rozaneh. [In Persian]
2. Acemoglu, D., & Robinson, J. (2021). *Economic Origins of Dictatorship and Democracy*. Tehran: Kavir. [In Persian]
3. Acemoglu, D., & Robinson, J. (2021). *The Narrow Path of Freedom*. Tehran: Rozaneh. [In Persian]
4. Azkia, M., & Ghaffari, G. (2018). *Sociology of Development*. Tehran: Keyhan. [In Persian]
5. Babaei, M. (2011). *Cyberspace and Discursive Patterns: The Role of Internet Mechanisms in Shaping Discourse*. PhD Dissertation, Allameh Tabataba'i University. [In Persian]
6. Bashirieh, H. (2015). *Rationality in Politics*. Tehran: Negah-e Moaser. [In Persian]
7. Bashirieh, H. (2016). *Reason in Politics*. Tehran: Negah-e Moaser. [In Persian]
8. Bennett, W. L., & Segerberg, A. (2013). *The logic of connective action: Digitalization and the personalization of contentious politics*. Cambridge: Cambridge University Press.
9. Castells, M. (2006). *Information Age: Rise of Network Society*. Tehran: Tarh-e No. [In Persian]
10. Castells, M. (2012). *Networks of Anger and Hope: Social Movements in the Internet Era*. Cambridge: Polity. [In Persian]
11. Castells, M. (2012). *Networks of outrage and hope: Social movements in the Internet age*. Cambridge: Polity.
12. Castells, M. (2023). *Power of Communications*. Tehran: Elmi-Farhangi. [In Persian]
13. CRA (Communications Regulatory Authority). (2025). *Report on Internet Penetration in Iranian Households, Spring 2025 (Report No. 53)*. Tehran: CRA. <https://www.cra.ir> [In Persian]
14. Ezzeddin, H. M., et al. (2011). *Relationship Between Internet Use and Political Participation (Case Study: Isfahan)*. *Journal of Humanities and Social Sciences*, 14(2). [In Persian]
15. Fukuyama, F. (1995). *Trust: The social virtues and the creation of prosperity*. New York: Free Press.

16. Fukuyama, F. (2014). *Political order and political decay: From the industrial revolution to the globalization of democracy*. New York: Farrar, Straus and Giroux.
17. Giddens, A. (1997). *Sociology*. Tehran: Nashr-e Ney. [In Persian]
18. Harvey, D. (1989). *The condition of postmodernity*. Oxford: Blackwell.
19. Hetherington, M. J. (1998). The political relevance of political trust. *American Political Science Review*, 92(4), 791–808.
20. Khaniki, H. (2022). *Idea of Progress and New Transformations in Iranian Society*. Tehran: Nashr-e Ney. [In Persian]
21. Krazenberg, M. (1986). Technology and History: Krazenberg's Laws. *Farhang va Fanavari*, 27(3), 544–560. [In Persian]
22. Marjets, H., et al. (2020). *Political Chaos*. Tehran: Kavir. [In Persian]
23. Mohseni-Nia, M. (2012). *Media Theories: Mainstream and Critical Approaches*. Tehran: Hamshahri. [In Persian]
24. Myers, M. D. (2008). *Qualitative research in business & management*. London: SAGE.
25. North, D. C. (1990). *Institutions, institutional change and economic performance*. Cambridge: Cambridge University Press.
26. Peters, B. G. (2012). *Institutional theory in political science: The new institutionalism* (3rd ed.). London: Continuum.
27. Radadi, M., & Eftekhari, A. (2011). *Political Trust Theory with Emphasis on Islamic Discourse*. Tehran: Imam Sadegh University. [In Persian]
28. Rezaei, A. (1996). Social Participation; Means or End of Development. *Ettelaat-e Siyasi-Eqtessadi*, 109. [In Persian]
29. Rash, M. (2014). *Society and Politics: An Introduction to Political Sociology*. Tehran: Samt. [In Persian]
30. Sari-al-Alam, M. (2003). *Rationality and the Future of Iran's Development*. Tehran: Center for Middle East Studies. [In Persian]
31. Touraine, A. (1988). *The return of the actor: Social theory in post-industrial society*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
32. Van Dijk, J. (2006). *The network society: Social aspects of new media* (2nd ed.). London: SAGE.
33. Wallace, R. A., & Wolf, A. (1995). *Contemporary sociological theory: Continuing the classical tradition* (4th ed.). Englewood Cliffs: Prentice Hall.
34. Wellman, B. (2001). Physical place and cyberplace: The rise of networked individualism. *International Journal of Urban and Regional Research*, 25(2), 227–252.

مقاله پژوهشی

فناوری اطلاعات به مثابه نهاد میان سطحی در ایران معاصر: بازتعریف قدرت نهادی در جامعه شبکه‌ای

محمد امین خواجه حسنی: گروه علوم سیاسی و روابط بین‌الملل، واحد علوم و تحقیقات، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران.
محمد مهدی مجاهدی^۱: گروه پژوهشی مطالعات بین‌رشته‌ای، پژوهشکده دانشنامه‌نگاری، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، تهران، ایران.
هادی خانیکی: گروه آموزشی ارتباطات، دانشکده علوم ارتباطات، دانشگاه علامه طباطبائی، تهران، ایران.

دریافت: ۱۴۰۴/۰۷/۱۶ - صص ۱۹۹-۲۱۶ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۹/۱۳

چکیده

این مقاله به بررسی نقش فناوری‌های نوین اطلاعات و ارتباطات (ICT) به عنوان نهادی میان‌سطحی در بازتعریف قدرت میان دولت و جامعه در ایران معاصر (۱۳۸۰-۱۴۰۴) می‌پردازد. پرسش اصلی پژوهش این است که چگونه ICT، با ایفای نقش میان‌سطحی، ساختار قدرت میان دولت و جامعه را بازتعریف کرده است؟ مطالعه با هدف پر کردن شکاف موجود در ادبیات نهادی درباره ICT در ایران، بررسی می‌کند که این فناوری چگونه تعامل میان ظرفیت‌های دولت و جامعه را شکل داده است.

پژوهش از رویکرد کیفی و داده‌بنیاد (گراند تئوری) بهره برده و داده‌ها از طریق مصاحبه‌های عمیق با نخبگان دولتی و جامعه مدنی، تحلیل اسناد سیاستی و شاخص‌های بین‌المللی جمع‌آوری شد. یافته‌ها نشان می‌دهند ICT به عنوان نهادی میان‌سطحی عمل کرده و بازتعریف نامتقارن و ناپایدار قدرت را رقم زده است، که این فرآیند از طریق دیدپذیری (افزایش شفافیت و فشار نمادین)، شبکه‌سازی و بسیج اجتماعی (کاهش هزینه‌های سازماندهی و تقویت کنشگری جمعی) و گره‌های کنترل (حفظ توانایی نهادها در مدیریت جریان اطلاعات) تحقق یافته است. تعامل این مکانیزم‌ها بازتعریف قدرت میان دولت و جامعه و آشکارسازی تضادهای نهادی را ممکن ساخته است.

این پژوهش با معرفی ICT به عنوان نهادی میان‌سطحی، سهم نظری مهمی در ادبیات نهادگرایی جدید و تحلیل جوامع شبکه‌ای دارد و توصیه می‌کند سیاست‌گذاری مبتنی بر داده، تقویت شفافیت نهادی و مشارکت دیجیتال پایدار مدنظر قرار گیرد. همچنین زمینه را برای مطالعات تطبیقی و سیاست‌گذاری مؤثر در حوزه فناوری اطلاعات فراهم می‌کند.

واژه‌های کلیدی: فناوری اطلاعات و ارتباطات، قدرت نهادی، نهاد میان‌سطحی، جامعه شبکه‌ای، گرند تئوری، حکمرانی دیجیتال.

استناد: خواجه حسنی، محمد امین؛ مجاهدی، محمد مهدی؛ خانیکی، هادی. (۱۴۰۴). فناوری اطلاعات به مثابه نهاد میان‌سطحی در ایران معاصر:

بازتعریف قدرت نهادی در جامعه شبکه‌ای. فصلنامه جستارهای جامعه و سیاست، سال ۳، شماره ۱۱، شیراز، صص ۱۹۹-۲۱۶

^۱ نویسنده مسئول: محمد مهدی مجاهدی، پست الکترونیکی: m.mojahedi@ihcs.ac.ir، تلفن: ۰۹۱۲۲۷۰۸۹۷۶

۱. مقدمه

تحولات دو دهه اخیر در عرصه فناوری‌های نوین اطلاعات و ارتباطات، یکی از مهم‌ترین متغیرهای مؤثر بر ساختار قدرت و مناسبات نهادی در ایران معاصر بوده است. ورود اینترنت، شبکه‌های اجتماعی مجازی و ابزارهای ارتباطی دیجیتال، نه تنها عرصه‌های اقتصادی و فرهنگی را دگرگون ساخته، بلکه روابط دولت و جامعه را نیز به شکل بنیادین بازتعریف کرده است. در این میان، فناوری اطلاعات دیگر صرفاً یک ابزار یا زیرساخت تکنولوژیک نیست، بلکه به مثابه یک «نهاد میان‌سطحی» عمل می‌کند؛ نهادی که در سطحی میانه میان دولت (به عنوان ساختار کلان) و کنشگران اجتماعی (به عنوان سطح خرد) نقش ایفا نموده و قواعد بازی قدرت را تغییر داده است.

مسئله اصلی این پژوهش، تفسیر و کشف چگونگی بازتعریف قدرت نهادی در بستر جامعه شبکه‌ای ایران است. پرسش کلیدی این است که: فناوری‌های نوین اطلاعات و ارتباطات چگونه توانسته‌اند در ایران معاصر به مثابه یک نهاد میان‌سطحی عمل کرده و روابط میان دولت و جامعه را در چارچوبی نو بازآرایی کنند؟

اهمیت این پرسش از آن جا ناشی می‌شود که ایران در فاصله ۱۳۸۰ تا ۱۴۰۴ شاهد رشد چشمگیر ضریب نفوذ اینترنت و شبکه‌های اجتماعی، افزایش دسترسی عمومی به ابزارهای ارتباطی و هم‌زمان، تجربه تنش‌های سیاسی و اجتماعی در بستر دیجیتال بوده است. از یک سو، فناوری اطلاعات ظرفیت‌هایی نوین برای بسیج اجتماعی، سازماندهی شبکه‌ای و مطالبه‌گری شهروندان فراهم آورده است؛ و از سوی دیگر، دولت نیز کوشیده با بهره‌گیری از ابزارهای دیجیتال، بر کارآمدی حکمرانی، تنظیم مقررات و کنترل فضای عمومی بیفزاید. این وضعیت، به ظهور یک الگوی جدید از رابطه دولت - جامعه منجر شده است که ماهیتی ناپایدار، کشاکش محور و در حال تحول دارد.

از منظر مفهومی، بررسی این پدیده نیازمند بهره‌گیری از دو مفهوم مکمل است: نخست، نهادگرایی جدید که بر نقش قواعد رسمی و غیررسمی و رفتار نهادی در بازتوزیع قدرت تأکید دارد؛ و دوم، نظریه جامعه شبکه‌ای که بر اهمیت شبکه‌ها در سازماندهی اجتماعی و سیاسی در عصر دیجیتال تمرکز می‌کند. پیوند این دو رویکرد امکان آن را فراهم می‌سازد که فناوری اطلاعات نه صرفاً به عنوان ابزار تکنولوژیک، بلکه به عنوان یک نهاد میان‌سطحی و واسطه‌ای نهادی تحلیل شود.

مرور پیشینه‌های داخلی و خارجی نشان می‌دهد که اگرچه مطالعات متعددی به تأثیر فناوری اطلاعات بر سیاست یا جامعه پرداخته‌اند، اما کمتر پژوهشی آن را در چارچوب «نهاد میان‌سطحی» و در تعامل دولت و جامعه در ایران تحلیل کرده است؛ از این رو، این پژوهش از نظر مفهومی و روش‌شناختی شکاف مهمی را در ادبیات پر می‌کند.

ضرورت این پژوهش در سطح ملی از دو جنبه قابل تأکید است: نخست، فقدان مطالعات جامع در ایران که نقش نهادی فناوری اطلاعات را فراتر از کارکردهای ابزاری بررسی کرده باشند؛ و دوم، نیاز سیاست‌گذاران به درک دقیق‌تر از ظرفیت‌ها و محدودیت‌های این فناوری در بازتعریف مناسبات قدرت و حکمرانی در جامعه‌ای که به سرعت در حال دیجیتالی شدن است.

بر این اساس، مقاله حاضر با بهره‌گیری از روش داده‌بنیاد^۱ و بر پایه یافته‌های کیفی حاصل از مصاحبه با نخبگان، اسناد سیاستی و شاخص‌های بین‌المللی، می‌کوشد نشان دهد که فناوری اطلاعات چگونه در ایران معاصر (۱۳۸۰ تا ۱۴۰۴) نقش یک نهاد میان‌سطحی را ایفا کرده و به بازتعریف قدرت نهادی در جامعه شبکه‌ای انجامیده است. در ادامه، ابتدا چارچوب مفهومی پژوهش تشریح می‌شود، سپس روش‌شناسی معرفی و در نهایت یافته‌ها و تحلیل نهایی ارائه خواهد شد.

۲. پیشینه

۱.۲. پیشینه خارجی

مطالعات بین‌المللی درباره‌ی فناوری‌های نوین اطلاعات و ارتباطات (ICT) و سیاست، از دهه‌ی ۱۹۵۰ تاکنون مسیر تحولی از نظریه‌های نوسازی و رسانه‌های جمعی تا رویکردهای نهادی و شبکه‌ای طی کرده‌اند. این مسیر نشان می‌دهد که فهم علمی از رابطه‌ی فناوری و قدرت، از سطح ابزار ارتباطی به سطح ساختارهای نهادی تحول یافته است، اما هنوز تحلیل‌هایی که ICT را به مثابه نهادی میان‌سطحی میان دولت و جامعه بررسی کنند، کمابیش غایب است.

^۱ Grounded Theory

۲.۱.۱. مطال‌عات نو‌س‌ازی و ر‌سانه‌های جم‌عی

ل‌رن‌ر (Lerner, 1958) نخ‌ست‌ین ک‌سی بو‌د که پی‌ون‌د می‌ان ر‌سانه‌های جم‌عی، نو‌س‌ازی و م‌شار‌ک‌ت سی‌اسی را بر‌ق‌رار ک‌رد. او مع‌ت‌ق‌د بو‌د اف‌زایش سو‌اد و ار‌ت‌باط‌ات جم‌عی می‌ت‌وان‌د به بسی‌ج سی‌اسی من‌ج‌ر شو‌د. هر‌چ‌ند نظ‌ریه او نق‌طه‌ی آ‌غاز مطال‌عات توس‌عه و ار‌ت‌باط‌ات بو‌د، اما م‌حدود به چ‌ار‌چوب خطی و اب‌زارم‌حور نو‌س‌ازی با‌قی ماند و به سازو‌کارهای نه‌ادی و تع‌امل ق‌درت می‌ان دو‌لت و جام‌عه نه‌رداخت.

۲.۱.۲. مطال‌عات ر‌فت‌اری و م‌شار‌ک‌ت دی‌جی‌ت‌ال

بی‌م‌بر، لو‌پ‌یا و س‌ین (Bimber, Lupia & Sun, 2003) نشان دا‌ن‌د که فناو‌ری‌های دی‌جی‌ت‌ال فر‌ص‌ت‌های ج‌دی‌دی برای سازمان‌ی‌ابی سی‌اسی ای‌ج‌اد ک‌رده‌ان‌د و م‌شار‌ک‌ت سی‌اسی را م‌ح‌صول م‌حیط‌های ار‌ت‌باطی ج‌دی‌د دان‌ست‌ن‌د. این دی‌د‌گاه اگر‌چه پ‌وی‌ایی‌های کن‌ش جم‌عی را نشان می‌ده‌د، اما سط‌ح تح‌لی‌ش خ‌رد و ر‌فت‌اری اس‌ت و ر‌ابطه‌ی نه‌ادی ق‌درت می‌ان دو‌لت و جام‌عه را توض‌یح نمی‌ده‌د.

مار‌گ‌ت‌س و هم‌کاران (Margetts et al., 2016) با روی‌ک‌رد دا‌ده‌م‌حور، نشان دا‌ن‌د که کن‌ش‌های خ‌رد کار‌بران در شب‌که‌های اج‌تم‌اعی می‌ت‌وان‌د به موج‌های کل‌ان سی‌اسی من‌ج‌ر شو‌د. تح‌لی‌ل آن‌ان تصو‌یری د‌قی‌ق از پ‌وی‌ایی سی‌اسی ار‌ائه می‌ده‌د، اما پ‌ر‌ش نه‌ادی «چه ک‌سی ق‌واعد این کن‌ش‌ها را تع‌ین می‌ک‌ن‌د؟» را بی‌پ‌اس‌خ می‌گذ‌ار‌د.

یو‌چ‌ای بن‌کل‌ر (Benkler, 2006) م‌فه‌وم «ت‌ولید شب‌که‌ای» را م‌ط‌رح ک‌رد و این‌ترن‌ت را ب‌ست‌ری برای ق‌درت م‌شار‌کتی دان‌ست. او فناو‌ری را سازو‌کاری برای توز‌یع ا‌ط‌لا‌عات و شک‌ست‌ن تمر‌کز ق‌درت ت‌فس‌یر ک‌رد، اما به سازو‌کارهای نه‌ادی ق‌درت در جوام‌ع خاص نه‌رداخت.

کل‌ی شیر‌کی (Shirky, 2008) بر «سازمان‌دهی بد‌ون سازمان» تأ‌کید دا‌شت و نشان دا‌د شب‌که‌های دی‌جی‌ت‌ال می‌ت‌وان‌د کن‌ش جم‌عی را بد‌ون ساخت‌ار رسمی م‌م‌کن ک‌ن‌د. با و‌ج‌ود ا‌همی‌ت نظ‌ری، تح‌لی‌ل نه‌ادی و نقش ICT به‌ع‌نوان نه‌اد می‌ان‌سط‌حی بر‌رسی نش‌ده اس‌ت.

۲.۱.۳. مطال‌عات سط‌ح نه‌اد و تع‌امل ق‌درت

چ‌ادوی‌ک (Chadwick, 2006) م‌فه‌وم «سی‌س‌تم ر‌سانه‌ای هی‌بریدی» را ار‌ائه دا‌د و نشان دا‌د ر‌سانه‌های س‌تی و دی‌جی‌ت‌ال در تع‌امل با یک‌دی‌گ‌ر ساخت‌ار ق‌درت و م‌ش‌روعی‌ت سی‌اسی را د‌گ‌ر‌گون می‌ک‌ن‌د. تح‌لی‌ل او از نظر سط‌ح تب‌یین به پ‌ژوه‌ش ح‌اض‌ر نز‌دی‌ک‌تر اس‌ت، اما تمر‌کز بر جوام‌ع غ‌ربی اس‌ت و فا‌قد بُ‌عد تط‌بی‌قی یا بومی‌س‌ازی ش‌ده اس‌ت.

بن‌ت و س‌گ‌ر‌بر‌گ (Bennett & Segerberg, 2013) در مطال‌عه جنب‌ش اش‌غال وال‌اس‌تریت م‌فه‌وم «ا‌ق‌دام پی‌وندی» را معرفی ک‌رد‌ن‌د و نشان دا‌ن‌د شب‌که‌های دی‌جی‌ت‌ال ال‌گوی ج‌دی‌دی از سازمان‌ی‌ابی اف‌قی ای‌ج‌اد ک‌رده‌ان‌د. با و‌ج‌ود ار‌زش تح‌لی‌لی، تمر‌کز آن‌ان بر سط‌ح جنب‌شی اس‌ت و ر‌ابطه این کن‌ش‌های اف‌قی با نه‌ادهای رسمی ق‌درت بر‌رسی نش‌ده اس‌ت.

پ‌ت‌یت (Pettit, 2004) این‌ترن‌ت را ع‌رصه‌ای برای ظ‌ه‌ور «حوزه‌ی ع‌م‌ومی شب‌که‌ای» معرفی ک‌رد که ا‌ط‌لا‌عات و گ‌ف‌ت‌و‌گو در آن آزادانه ج‌ریان می‌ی‌اب‌د. با و‌ج‌ود نز‌دی‌کی این دی‌د‌گاه به م‌فه‌وم نه‌اد می‌ان‌سط‌حی، تح‌لی‌ل او ب‌یش‌تر بر ظ‌رفی‌ت‌های آزادی ار‌ت‌باطی م‌تمر‌کز اس‌ت و سازو‌کارهای نه‌ادی تن‌ظی‌م ق‌درت مو‌رد بر‌رسی ق‌رار نگ‌رفته‌ان‌د.

۲.۱.۴. جم‌ع‌ب‌ندی و ضر‌ورت پ‌ژوه‌ش ح‌اض‌ر

م‌رو‌ر پ‌یش‌ینه خار‌جی نشان می‌ده‌د که پ‌ژوه‌ش‌های بی‌المل‌لی با و‌ج‌ود بر‌رسی نقش ICT در کن‌ش سی‌اسی، م‌شار‌ک‌ت یا بسی‌ج اج‌تم‌اعی، ع‌م‌د‌تاً به سط‌ح خ‌رد و ر‌فت‌اری م‌حدود مان‌ده‌ان‌د و ک‌م‌تر به سط‌ح می‌ان‌ساخت‌اری ر‌ابطه‌ی دو‌لت و جام‌عه پ‌رداخته‌ان‌د؛ سط‌حی که در آن ICT نه ص‌رفاً ب‌ست‌ر کن‌ش، بلکه نه‌ادی می‌ان‌سط‌حی و تن‌ظی‌م‌کن‌نده‌ی ق‌واعد تع‌امل ق‌درت اس‌ت. پ‌ژوه‌ش ح‌اض‌ر با بهره‌گیری از روی‌ک‌رد نه‌اد‌گ‌رای‌ی ج‌دی‌د و رو‌ش دا‌ده‌بنیاد، این خ‌لاً نظ‌ری را پ‌ر می‌ک‌ن‌د.

۲.۲. پ‌یش‌ینه دا‌خلی

مطال‌عات دا‌خلی در‌باره‌ی تأ‌ثیر فناو‌ری‌های نو‌ین ا‌ط‌لا‌عات و ار‌ت‌باط‌ات (ICT) بر تح‌ولات سی‌اسی در ایر‌ان طی دو دهه‌ی اخ‌یر ر‌شد چ‌شم‌گیری ی‌اف‌ته‌ان‌د، اما ع‌م‌د‌تاً در سط‌ح ر‌فت‌اری، فر‌ه‌نگی یا گ‌ف‌تمانی با‌قی مان‌ده‌ان‌د و ک‌م‌تر به نقش نه‌ادی ICT در تن‌ظی‌م ر‌ابطه‌ی دو‌لت و

جامعه پرداخته‌اند. در بیشتر پژوهش‌های ایرانی، ICT به عنوان ابزار مشارکت یا رسانه‌ای فرهنگی بررسی شده است و کمتر به نقش آن به عنوان نهادی میان‌سطحی که قواعد تعامل و قدرت را بازتعریف می‌کند، توجه شده است.

۲.۱.۲. مطالعات رفتاری و فرهنگی

قلی‌پور (۲۰۲۳) در کتاب خود «اینترنت و رفتار سیاسی در ایران» فضای مجازی را حوزه‌ای عمومی معرفی کرده و تعامل آن با منطق فرهنگی و سیاسی جامعه‌ی ایرانی را بررسی کرده است. تحلیل او بر کنش‌های کاربران و رفتار سیاسی متمرکز است و نشان می‌دهد فضای مجازی بستری برای گفت‌وگو و طرح مطالبات فراهم می‌کند. با این حال، پژوهش فاقد تحلیل نهادی است و به سازوکارهای میانجیگری ICT در تعامل دولت و جامعه نمی‌پردازد.

جعفری و روحانی (۲۰۱۳) نیز رابطه‌ی اینترنت و توسعه‌ی سیاسی را با رویکرد کارکردگرایانه بررسی کرده‌اند. آنان نشان می‌دهند فناوری‌های ارتباطی موجب افزایش آگاهی سیاسی و مشارکت مدنی می‌شوند. هرچند یافته‌های آنان در تبیین بسیج سیاسی ارزشمند است، اما تحلیل آن‌ها محدود به سطح فردی و رفتاری است و پرسش نهادی درباره‌ی بازتعریف رابطه‌ی دولت و جامعه را پوشش نمی‌دهد.

صفری‌نژاد و همکاران (۲۰۱۸) بر نقش شبکه‌های اجتماعی در رفتار سیاسی جوانان تمرکز کرده‌اند و نشان داده‌اند که استفاده از این شبکه‌ها تمایل به مشارکت و ابراز دیدگاه‌های انتقادی را افزایش می‌دهد. با این حال، پژوهش آنان بررسی نکرده است که این کنش‌های جمعی چگونه با ساختارهای نهادی موجود تعامل یا تعارض پیدا می‌کنند.

حسین‌زاده و سعادت‌ی (۲۰۱۹) نیز سرمایه اجتماعی مجازی و مطالبه‌گری سیاسی را مورد مطالعه قرار داده‌اند. یافته‌های آنان نشان می‌دهد شبکه‌های اجتماعی کنشگری مدنی را افزایش می‌دهند، اما تحلیل از منظر نهادی و رابطه میان ظرفیت‌های افقی کاربران و ساختارهای عمودی قدرت ارائه نشده است.

۲.۲.۲. مطالعات قدرت و نهاد

سربرنی و خیابانی (۲۰۱۰) ظهور اینترنت را نقطه‌ی عطفی در دگرگونی عرصه‌ی عمومی معرفی کرده و نشان داده‌اند که فضای مجازی هم به تقویت روزنامه‌نگاری مستقل کمک کرده و هم تحت کنترل نهادی قرار گرفته است. تحلیل آنان بُعد فرهنگی قدرت را روشن می‌کند، اما از دیدگاه نهادگرایی جدید، پرسش اصلی درباره تعامل میان نهادهای رسمی و غیررسمی دیجیتال در بازتولید یا چالش نظم سیاسی باقی می‌ماند.

طاهری و رضایی (۲۰۲۰) با بررسی تأثیر رسانه‌های نوین بر بازتعریف قدرت سیاسی استدلال کرده‌اند که فناوری دیجیتال موجب بازتوزیع مشروعیت و تضعیف مرجعیت گفتمانی حکومت می‌شود، اما این تحلیل فاقد داده‌های میدانی و بررسی سازوکارهای نهادی برای تثبیت این بازتوزیع است.

یوسفی (۲۰۲۱) تحلیل گفتمان شبکه‌های اجتماعی در اعتراضات ۱۳۹۶ و ۱۳۹۸ را ارائه داده و نشان داده است که شبکه‌ها می‌توانند احساسات جمعی و گفتمان‌های اعتراضی را سازمان دهند. هرچند توجه به جنبه فرهنگی و گفتمانی قدرت وجود دارد، اما سازوکارهای نهادی که اجازه یا مانع تداوم این کنش‌ها می‌شوند، بررسی نشده‌اند.

دهقان و مرادی (۲۰۲۲) نیز نقش رسانه‌های اجتماعی در توانمندسازی جامعه مدنی و افزایش شفافیت و مطالبه‌گری را نشان داده‌اند. با این حال، تحلیل آنان بر سطح جامعه متمرکز است و نقش ساختارهای حکمرانی و تنظیم‌گری فناوری در سطح نهادی مورد توجه قرار نگرفته است.

۲.۳.۲. جمع‌بندی و ضرورت پژوهش حاضر

مرور پیشینه داخلی نشان می‌دهد که پژوهش‌های ایرانی، با وجود بررسی تأثیر ICT بر مشارکت و رفتار سیاسی، عمدتاً سطح فردی، رفتاری یا فرهنگی را هدف قرار داده‌اند و کمتر به تحلیل سطح میان‌ساختاری رابطه‌ی دولت و جامعه پرداخته‌اند. به بیان دیگر، کمتر پژوهشی ICT را به عنوان نهادی مستقل و میانجی در بازتعریف قواعد تعامل و قدرت در جامعه ایرانی مورد توجه قرار داده است. پژوهش حاضر با اتکا به

روی‌کرد نه‌اد‌گ‌رای‌ی ج‌دی‌د و روش دا‌ده‌بنی‌اد، این خ‌لا را پ‌ر کرده و مد‌لی ب‌ومی از باز‌تع‌ریف نه‌ادی ر‌ابط‌ه‌ی دول‌ت و ج‌ام‌عه در ایر‌ان دی‌ج‌ی‌ت‌ال ا‌رائ‌ه می‌ده‌د.

۳. مب‌انی مف‌ه‌ومی و اد‌بی‌ات پ‌ژوه‌ش

۳.۱. نه‌اد‌گ‌رای‌ی ج‌دی‌د و باز‌توزیع ق‌در‌ت نه‌ادی

نه‌اد‌گ‌رای‌ی ج‌دی‌د^۱ از ده‌ه ۱۹۸۰ به‌ع‌نوان ی‌کی از م‌هم‌ترین روی‌کرده‌ای علوم سی‌اس‌ی و اج‌تم‌اعی مطرح شد و بر نقش نه‌اد‌ها به‌ع‌نوان «ق‌واعد بازی» در تعین رفتار کن‌ش‌گ‌ران و مس‌یر تح‌ول ج‌وام‌ع تأکید دارد. (Peters, 2012: 45) در این روی‌کرد، نه‌اد‌ها نه تنها ساختارهای رسمی مان‌د قانون اساسی یا د‌ست‌گاه‌های ح‌ک‌ومتی‌اند، بلکه شامل م‌جم‌وع‌ه‌ای از هن‌جار‌ها، روی‌ه‌ها و ق‌واعد غ‌ی‌ررسمی نیز می‌ش‌وند که تعاملات سی‌اس‌ی و اج‌تم‌اعی را شکل می‌ده‌ند.

۳.۱.۱. دا‌گ‌لاس نورث و نقش نه‌اد‌ها در تغ‌ی‌یر ق‌واعد بازی

ی‌کی از پایه‌گذاران اصلی نه‌اد‌گ‌رای‌ی ج‌دی‌د، دا‌گ‌لاس نورث است که در آثار خود بر تع‌ریف نه‌اد‌ها به‌ع‌نوان «ق‌واعد بازی در ج‌ام‌عه» تأکید می‌ک‌ند (North, 1990: 3). از نظر نورث، نه‌اد‌ها ساختارهایی هست‌ند که تعاملات ان‌سانی را سام‌ان می‌ده‌ند، ه‌زین‌ه م‌بادله را ک‌اهش می‌ده‌ند و پیش‌بینی‌پذیری رفتار‌ها را افز‌ایش می‌ده‌ند. در تح‌لی‌ل او، تغ‌ی‌یرات نه‌ادی به‌طور عم‌ده در چ‌ارچ‌وب «واب‌ستگی به مس‌یر»^۲ رخ می‌ده‌د؛ یعنی انتخاب‌ها و ال‌گوهای نه‌ادی گ‌ز‌شته دام‌نه تغ‌ی‌یرات کن‌ونی و آین‌ده را م‌حد‌ود می‌ک‌ن‌ند (North, 1991: 97).

این نگ‌اه برای بر‌رسی تح‌ولات ایر‌ان در ح‌وزه فن‌اوری ا‌ط‌لا‌عات ا‌هم‌ی‌ت ویژه‌ای دارد. در ایر‌ان، ورود ICT به‌ع‌نوان نه‌ادی ن‌وظ‌هور، ق‌واعد سنتی کن‌ش سی‌اس‌ی و اج‌تم‌اعی را تغ‌ی‌یر دا‌ده است؛ از ال‌گوهای سنتی م‌شارکت ان‌خاب‌اتی تا شکل‌گیری شب‌که‌های مج‌ازی اع‌تر‌اضی. فن‌اوری ا‌ط‌لا‌عات و ار‌تباطات در این مع‌نا، ه‌زین‌ه کن‌ش سی‌اس‌ی را برای شه‌روندان ک‌اهش دا‌ده و د‌ست‌رسی آن‌ان به شب‌که‌های سازمان‌دهی و بس‌یج را تس‌هیل کرده است. اما هم‌زمان، واب‌ستگی نه‌ادی ایر‌ان به مس‌یر گ‌ز‌شته (مان‌د ساختارهای اق‌ت‌دار‌گ‌رای‌انه و ال‌گوهای ح‌ک‌مرانی م‌تمرکز) مان‌ع از نه‌ادینه‌سازی کامل این تح‌ولات شده است. به بیان دی‌گ‌ر، آن‌چه در ایر‌ان ش‌اهد می‌ش‌ود، تق‌ابل می‌ان ق‌واعد نه‌ادی سنتی و ق‌واعد ج‌دی‌د برآم‌ده از فن‌اوری ا‌ط‌لا‌عات است؛ تق‌ابلی که نورث آن را ذاتی فر‌آین‌د تغ‌ی‌یر نه‌ادی می‌دان‌د.

از این رو، نظ‌ری‌ه نورث کمک می‌ک‌ند تا فن‌اوری ا‌ط‌لا‌عات در ایر‌ان نه صرفاً به‌ع‌نوان اب‌زار یا زیرساخت، بلکه به‌م‌ث‌ابه نه‌ادی می‌ان‌سط‌حی ف‌همیده شود که در فر‌آین‌د تغ‌ی‌یر ق‌واعد بازی و باز‌توزیع ق‌در‌ت، با م‌وانع تاریخی و ساختاری روب‌ه‌روست. این نگ‌اه زم‌ینه‌ساز ورود به بحث‌های تک‌میلی ع‌جم‌اوغ‌لو و رای‌بن‌سون درباره «راه باریک آزادی» است، زیرا ICT در ایر‌ان دقیقاً در نقط‌ه تعادل می‌ان دول‌ت مقت‌در و ج‌ام‌عه در حال توان‌مندسازی قرار گرفته و نقش تعین‌کننده‌ای در مس‌یر آین‌ده ای‌فا می‌ک‌ند.

۳.۱.۲. ع‌جم‌اوغ‌لو و رای‌بن‌سون: راه باریک آزادی

ی‌کی از برج‌سته‌ترین نظ‌ری‌ه‌پردازان در این ح‌وزه دار‌ون ع‌جم‌اوغ‌لو و ج‌یم‌ز رای‌بن‌سون هست‌ند. آن‌ان در کتاب‌های خود نشان دا‌ده‌اند که ت‌فاوت می‌ان نه‌ادهای «فر‌اگیر» و «است‌ثماری» مس‌یر توس‌عه یا ع‌قب‌مان‌دگی کش‌ورها را تعین می‌ک‌ند (Acemoglu & Robinson, 2014: 78). در اثر م‌هم دی‌گ‌رشان، ریشه‌های اق‌ت‌صادی د‌یک‌ت‌ات‌وری و د‌موک‌راسی (2022)، آن‌ها به ر‌ابط‌ه پی‌چیده می‌ان نه‌ادهای سی‌اس‌ی و اق‌ت‌صادی و اثر آن بر پای‌داری د‌موک‌راسی پرداخته‌اند.

با این حال، ای‌ده مرکزی که در این مق‌اله ا‌هم‌ی‌ت ویژه دارد، در کتاب *راه باریک آزادی* (2021) مطرح شده است. ع‌جم‌اوغ‌لو و رای‌بن‌سون در این کتاب توضیح می‌ده‌ند که توس‌عه و آزادی تنها در «راه باریک» می‌ان دول‌ت مقت‌در و ج‌ام‌عه توان‌مند امکان‌پذیر است. اگر دول‌ت بیش از حد ق‌درتم‌ند شود، نتی‌جه استبداد خواه‌د بود؛ اگر ج‌ام‌عه بیش از حد بر دول‌ت فائق آید، ه‌رج‌وم‌رج و بی‌ثباتی رخ می‌ده‌د. بن‌اب‌راین، تنها راه تداوم آزادی آن است که نه‌اد‌ها بت‌وان‌ند این تعادل شک‌نده را حفظ ک‌ن‌ند (Acemoglu & Robinson, 2021: 112).

این تح‌لی‌ل را می‌ت‌وان به وضعی‌ت ایر‌ان تعمیم داد. فن‌اوری ا‌ط‌لا‌عات و ار‌تباطات در ایر‌ان، به‌وی‌ژه از سال ۱۳۸۰ به بعد، به ع‌رص‌ه‌ای تبد‌یل شده است که هم اب‌زار تق‌ویت اق‌ت‌دار دول‌ت (از ط‌ریق نظ‌ارت دی‌ج‌ی‌ت‌ال، ف‌ی‌ل‌ترینگ و کن‌ترل دا‌ده‌ها) بوده و هم اب‌زاری برای توان‌مندسازی ج‌ام‌عه

¹ New Institutionalism

² path dependency

(از طریق بسیج اجتماعی، شبکه‌سازی و سازماندهی کنش‌های جمعی). به این معنا، ICT در ایران نه صرفاً فناوری، بلکه نوعی «نهاد میان‌سطحی» است که نقشی اساسی در توازن یا برهم‌زدن «راه باریک آزادی» ایفا می‌کند.

۳.۱.۳. فوکویاما: سرمایه اجتماعی و نظم سیاسی

فرانسیس فوکویاما در آثار خود، به ویژه در کتاب «سرمایه اجتماعی» (۱۹۹۵) و «نظم سیاسی و زوال آن» (۲۰۱۱)، نقش نهادها و سرمایه اجتماعی را در پایداری سیاسی برجسته کرده است. او معتقد است که سرمایه اجتماعی شامل شبکه‌های اعتماد و هنجارهای متقابل میان افراد و نهادهاست که امکان همکاری مؤثر و کاهش هزینه‌های تراکنش اجتماعی را فراهم می‌کند. (Fukuyama, 1995) فقدان اعتماد و ضعف نهادهای سیاسی می‌تواند به ناکارآمدی، بحران مشروعیت و فروپاشی دولت منجر شود (Fukuyama, 2011). همچنین فوکویاما توسعه‌ی سیاسی را حاصل تعامل میان سه نهاد بنیادین می‌داند: دولت کارآمد، حاکمیت قانون، و سازوکار پاسخگویی. به باور او، زمانی توسعه سیاسی پایدار است که میان این سه نهاد تعادل برقرار باشد؛ یعنی دولتی مقتدر وجود داشته باشد که در چارچوب قانون عمل کند و در برابر جامعه پاسخگو باشد. عدم توازن در این سه‌گانه، یا به زوال سیاسی و استبداد می‌انجامد یا به فروپاشی نظم نهادی (Fukuyama, 2021: 33-47). در کنار این، فوکویاما نقش مهمی در غنای نظری این بحث دارد. فوکویاما در کتاب «اعتماد» (1995) بر اهمیت سرمایه اجتماعی و اعتماد نهادی در توسعه سیاسی تأکید می‌کند. از دیدگاه او، اعتماد نهادی پیش‌شرط همکاری اجتماعی و کارآمدی نظام سیاسی است (Fukuyama, 1995: 26). بعدها در «نظم سیاسی و زوال آن» (2011) نیز نشان داد که ضعف نهادهای سیاسی می‌تواند به فروپاشی دولت و بحران مشروعیت منجر شود.

در ایران، فناوری‌های نوین اطلاعات و ارتباطات (ICT) نقش دوگانه‌ای دارند: از یک سو ناکارآمدی‌ها و کمبود پاسخگویی نهادهای رسمی را آشکار می‌کنند و از سوی دیگر شبکه‌های اعتماد اجتماعی و ظرفیت مشارکت مدنی را تقویت می‌کنند. بنابراین، ICT به‌مثابه یک نهاد میان‌سطحی عمل می‌کند که قواعد تعامل میان دولت و جامعه را بازتعریف و مسیر بازتوزیع قدرت را تحت تأثیر قرار می‌دهد. ترکیب دیدگاه‌های سرمایه اجتماعی و نظم سیاسی فوکویاما، زمینه تحلیل ICT در ایران را فراهم می‌کند و نشان می‌دهد که این فناوری هم ظرفیت دولت و هم ظرفیت جامعه را فعال می‌سازد، اما به دلیل محدودیت‌های نهادی و تاریخی، بازتعریف قدرت نامتقارن و ناپایدار باقی می‌ماند.

۳.۲. جامعه شبکه‌ای و تحلیل قدرت شبکه‌ای

مفهوم جامعه شبکه‌ای نخستین بار به‌طور نظام‌مند توسط مانوئل کاستلز در مجموعه سه‌گانه عصر اطلاعات مطرح شد. کاستلز (۲۰۰۶: ۴۲) استدلال می‌کند که در عصر اطلاعات، شبکه‌ها به ساختار غالب سازمان اجتماعی تبدیل شده‌اند. از نظر او، قدرت در جامعه شبکه‌ای نه از طریق سلسله‌مراتب سنتی بلکه در بستر شبکه‌های افقی و انعطاف‌پذیر اعمال می‌شود.

در کتاب شبکه‌های خشم و امید، کاستلز (۲۰۱۲: ۱۱۵) توضیح می‌دهد که جنبش‌های اجتماعی نوین در بستر شبکه‌های دیجیتال شکل گرفته‌اند و توانسته‌اند بدون اتکا به نهادهای رسمی، کنش جمعی را سازماندهی کنند. در اثر اخیرش، قدرت ارتباطات، او بر نقش ارتباطات دیجیتال به‌عنوان قدرت نمادین و فرهنگی در جامعه تأکید می‌کند (Castells, 2023: 98).

آلن تورن نیز با نظریه «جامعه پسا صنعتی» و «جنبش‌های اجتماعی» به این بحث عمق بیشتری می‌بخشد. تورن معتقد است که در جوامع جدید، منازعات اصلی نه صرفاً اقتصادی، بلکه حول محور هویت و فرهنگ شکل می‌گیرند (Touraine, 1981: 24). در ایران نیز بخش عمده‌ای از کشمکش‌های دیجیتال (از جمله در شبکه‌های اجتماعی) نه صرفاً سیاسی یا اقتصادی، بلکه مرتبط با سبک زندگی و هویت‌های فرهنگی بوده است.

در میان نظریه‌پردازان جامعه شبکه‌ای، یان ون‌دایک بر این نکته تأکید دارد که فناوری اطلاعات نه صرفاً یک ابزار تکنیکی، بلکه یک «نظام اجتماعی - تکنولوژیک» است که قواعد جدیدی بر ارتباطات و روابط اجتماعی تحمیل می‌کند (Van Dijk, 2005: 21). از نظر او، «منطق شبکه‌ای» به تدریج جایگزین منطق سلسله‌مراتبی سنتی می‌شود و شیوه سازماندهی قدرت و تصمیم‌گیری را دگرگون می‌سازد. این منطق جدید در ایران نیز به‌وضوح قابل مشاهده است: شبکه‌های دیجیتال از یک سو بستر بسیج اجتماعی و کنش جمعی را فراهم کرده‌اند و از سوی دیگر، دولت کوشیده با تسلط بر گره‌های مرکزی شبکه (پلتفرم‌ها، زیرساخت‌ها و قوانین تنظیم‌گرانه) جریان اطلاعات را در کنترل خود نگه دارد. بنابراین، تحلیل ون‌دایک کمک می‌کند تا فهم کنیم که چگونه ICT در ایران به‌مثابه نهادی میان‌سطحی عمل کرده و بازتوزیع قدرت را در چارچوب منطق شبکه‌ای امکان‌پذیر ساخته است.

از سوی دیگر، بری ولمن با نظریه «شبکه‌های فردمحور» نشان می‌دهد که در جامعه شبکه‌ای، افراد کمتر به گروه‌های سنتی وابسته‌اند و بیشتر از طریق شبکه‌های شخصی و پراکنده هویت و روابط اجتماعی خود را شکل می‌دهند (Wellman, 2001: 238) این تغییر الگوی

اجتماعی در ایران نیز مشهود است، به‌ویژه در میان نسل جوان که مشارکت سیاسی و اجتماعی خود را عمدتاً در بستر شبکه‌های دیجیتال تجربه می‌کند.

در مطالعات ایران، پژوهشگرانی مانند سریرنی و خیابانی (2010: 68) در کتاب *بلاگستان* نشان داده‌اند که اینترنت چگونه به عرصه‌ای برای سیاست‌ورزی غیررسمی در ایران تبدیل شده است. همچنین بابایی (۲۰۱۱) در رساله دکتری خود بر نقش فضای مجازی در شکل‌گیری الگوهای گفت‌وگویی جدید تأکید کرده است. گزارش‌های اخیر سازمان تنظیم مقررات (CRA, 2025) نیز افزایش چشمگیر ضریب نفوذ اینترنت در خانوارهای ایرانی را نشان می‌دهد.

در مجموع، از منظر جامعه شبکه‌ای می‌توان گفت که ICT در ایران همزمان بسترهای جدیدی برای بسیج اجتماعی، کنش جمعی و مقاومت فرهنگی فراهم کرده و در عین حال ابزارهای تازه‌ای برای دولت در کنترل، نظارت و حکمرانی دیجیتال ایجاد کرده است.

۳.۳. جمع‌بندی: فناوری اطلاعات به‌مثابه نهاد میان‌سطحی

ادبیات نهادگرایی جدید و جامعه شبکه‌ای دو زاویه مکمل برای تحلیل نقش فناوری اطلاعات در ایران ارائه می‌دهند. از یک سو، بر اساس نهادگرایی جدید، ICT می‌تواند به‌عنوان نهادی میان‌سطحی دیده شود که قواعد بازی قدرت را میان دولت و جامعه بازتعریف می‌کند. از سوی دیگر، بر اساس نظریه جامعه شبکه‌ای، ICT بستر اصلی شکل‌گیری شبکه‌های جدید قدرت و هویت‌های اجتماعی است. ترکیب این دو رویکرد ما را به این نتیجه می‌رساند که فناوری اطلاعات در ایران نه صرفاً ابزاری تکنولوژیک، بلکه نهادی میان‌سطحی است که در «راه باریک آزادی» میان دولت مقتدر و جامعه توانمند نقش ایفا می‌کند. این نهاد جدید همزمان ظرفیت‌های دولت و جامعه را تقویت کرده، اما به دلیل کشاکش‌های مداوم، هنوز به نهادینه‌سازی پایدار منجر نشده است.

۴. روش پژوهش

۴.۱. رویکرد پژوهش

این مطالعه بر پایه نظریه داده‌بنیاد (گراندد تئوری) انجام شده است؛ رویکردی کیفی که نخستین بار توسط گلیزر و اشتراوس (۱۹۶۷) مطرح شد و سپس توسط اشتراوس و کوربین (۱۹۹۰) به‌صورت نظام‌مند توسعه یافت. منطق اصلی این رویکرد، پرهیز از تحمیل چارچوب نظری از پیش تعیین‌شده و کشف نظریه از دل داده‌های تجربی است (Myers, 2008: 12). بدین ترتیب، پژوهش حاضر به جای آزمون فرضیه‌ها، به تولید مفاهیم و مقولات از طریق کدگذاری و مقایسه مستمر داده‌ها می‌پردازد.

این انتخاب روش‌شناختی با موضوع مقاله نیز سازگار است؛ زیرا مسئله اصلی پژوهش - «چگونگی بازتعریف قدرت نهادی از طریق فناوری اطلاعات و ارتباطات در ایران» - پدیده‌ای نوظهور و چندبعدی است که نیازمند کشف مفهومی و مدل‌سازی نظری است، نه آزمون روابط متغیرهای از پیش تعیین‌شده.

۴.۲. راهبرد تحقیق و منطق نمونه‌گیری

راهبرد اصلی تحقیق، نمونه‌گیری نظری^۱ بوده است؛ یعنی انتخاب منابع داده بر اساس غنای احتمالی آنها در توسعه مقولات و نه بر اساس نمایندگی آماری (Strauss & Corbin, 1990: 176).

منابع داده به سه دسته تقسیم شده‌اند:

۱ - مصاحبه‌های عمیق: با ۱۸ نفر از نخبگان علمی، سیاستی و رسانه‌ای ایران که در حوزه‌های علوم سیاسی، ارتباطات و فناوری اطلاعات صاحب‌نظر هستند. انتخاب این افراد بر اساس تجربه مستقیم در سیاست‌گذاری یا پژوهش در حوزه ICT صورت گرفته است.

۲ - اسناد و متون سیاستی: شامل قوانین، مصوبات و گزارش‌های رسمی مرتبط با فناوری اطلاعات در ایران (۱۳۸۰-۱۴۰۴)، از جمله گزارش‌های سازمان تنظیم مقررات (CRA, 2025).

۳ - شاخص‌های بین‌المللی: به‌ویژه «شاخص توسعه فناوری اطلاعات و ارتباطات»^۲ و گزارش‌های بانک جهانی و اتحادیه بین‌المللی مخابرات^۳ برای مقایسه روندهای ایران در سطح جهانی.

^۱ Theoretical Sampling

^۲ ICT Development Index (IDI)

^۳ International Telecommunication Union (ITU)

این تنوع منابع داده موجب شد که فرایند نظریه‌پردازی به غنای بیشتری برسد و ابعاد مختلف نقش نهادی فناوری اطلاعات شناسایی شود.

۳.۴. گردآوری داده‌ها

ابزار اصلی گردآوری داده‌ها، مصاحبه نیمه‌ساخت‌یافته بود که با پرسش‌های باز و انعطاف‌پذیر طراحی شد. محورهای اصلی مصاحبه شامل:

- نقش فناوری اطلاعات در رابطه دولت و جامعه؛

- تجربه‌های دولت در تنظیم‌گری، کنترل یا استفاده از ICT؛

- تجربه‌های جامعه مدنی و کنشگران در بسیج شبکه‌ای؛

- تنش‌ها و فرصت‌های نهادی ناشی از گسترش ICT.

تمام مصاحبه‌ها ضبط و سپس به‌صورت کامل پیاده‌سازی شدند. داده‌های اسنادی نیز به شیوه تحلیل محتوای کیفی وارد فرایند کدگذاری شدند.

۴.۴. تحلیل داده‌ها

فرایند تحلیل داده‌ها بر اساس روش کدگذاری سه‌مرحله‌ای اشتراوس و کوربین انجام شد:

۱ - «کدگذاری باز»^۱: شناسایی مفاهیم اولیه از دل مصاحبه‌ها و اسناد. در این مرحله حدود ۴۵۰ کد اولیه استخراج شد که بعدها با حذف، ترکیب یا جمع‌بندی به مفاهیم اصلی تقلیل یافتند.

۲ - «کدگذاری محوری»^۲: برقراری ارتباط میان مفاهیم و تشکیل مقولات میانی. در این مرحله سه مقوله اصلی شامل «ظرفیت‌های جامعه»، «ظرفیت‌های دولت» و «تنش‌های نهادی» شناسایی شدند.

۳ - «کدگذاری انتخابی»^۳: یکپارچه‌سازی مقولات در قالب «مقوله هسته» که در این پژوهش عبارت است از:

«فناوری‌های نوین اطلاعات و ارتباطات؛ نهادی نوظهور برای بازتعریف مناسبات قدرت»

این مقوله هسته به‌خوبی بیان می‌کند که فضای مجازی در ایران نه صرفاً یک ابزار تکنولوژیک، بلکه نهادی نوپدید است که در سطح میان‌ساختاری عمل کرده و قواعد تعامل میان دولت و جامعه را دگرگون ساخته است. یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد که فضای مجازی به‌طور همزمان ظرفیت‌های تازه‌ای برای جامعه (بسیج، سازماندهی و بیان مطالبات) و دولت (نظارت، کنترل و تنظیم‌گری) ایجاد کرده و تنش‌های نهادی جدیدی را به وجود آورده است.

۴.۵. اعتبار و روایی پژوهش

این تحقیق با پایبندی کامل به منطق گراند تئوری اشتراوس و کوربین، نظریه‌پردازی را از دل داده‌ها انجام داده است؛ یعنی مدل پارادایمی و گزاره‌های نظری ارائه شده مستقیماً از فرایند کدگذاری و مقایسه‌ی مداوم استخراج شده‌اند. روش‌های افزایش اتقان شامل مثلث‌سازی داده‌ها (مصاحبه، اسناد، شاخص‌های IDI)، بازبینی مشارکت‌کنندگان^۴، ارزیابی همسان کدگذاری توسط همکاران و کار با نرم‌افزار مدیریت داده‌ها (MAXQDA) بوده است. بر همین اساس به‌منظور افزایش اعتبار و اعتمادپذیری یافته‌ها، از چند راهکار استفاده شد:

- مثلث‌سازی داده‌ها^۵: ترکیب مصاحبه‌ها، اسناد و شاخص‌های بین‌المللی.

- بازبینی مشارکت‌کنندگان^۱: ارائه خلاصه تحلیل به برخی از مصاحبه‌شوندگان برای اطمینان از صحت برداشت‌ها.

^۱ Open Coding

^۲ Axial Coding

^۳ Selective Coding

^۴ member check

^۵ Triangulation

- هم‌س‌نج‌ی هم‌ک‌اران پ‌ژو‌ه‌ش‌ی^۲: ا‌رائ‌ه ب‌خ‌ش‌ی از ک‌د‌گ‌ذ‌اری‌ها ب‌ه اس‌ات‌ی‌د ر‌ا‌ه‌ن‌ما و هم‌ک‌اران ع‌لم‌ی ب‌رای ا‌رز‌ی‌ای‌ی.
- اش‌باع ن‌ظ‌ری^۳: م‌ص‌اح‌ب‌ه‌ها تا ج‌ای‌ی ا‌دام‌ه ی‌اف‌ت ک‌ه م‌ق‌ول‌ات ج‌دی‌دی از د‌اد‌ه‌ها اس‌ت‌خ‌راج ن‌ش‌د.

ب‌د‌ین ت‌رت‌ی‌ب، ف‌رائ‌ی‌د گ‌رد‌آ‌وری و ت‌ح‌ل‌ی‌ل د‌اد‌ه‌ها ب‌ر اس‌اس ر‌وا‌ی‌ت ن‌ظ‌ام‌م‌ند اس‌ت‌را‌وس و ک‌ور‌ب‌ین (Strauss & Corbin, 1998) و ب‌ا ر‌ع‌ای‌ت م‌عی‌ار‌ه‌ای ا‌عت‌بار ک‌ی‌ف‌ی ل‌ی‌ن‌کل‌ن و گ‌وب‌ا (Lincoln & Guba, 1985) ا‌ن‌ج‌ام ش‌د تا از ا‌ت‌قان ن‌ظ‌ری و ر‌وا‌ی‌ی ت‌ج‌رب‌ی ی‌اف‌ت‌ه‌ها ا‌طم‌ی‌ن‌ان ح‌اص‌ل ش‌ود.

۴.۶. م‌ح‌دود‌ه ز‌مان‌ی و م‌کان‌ی پ‌ژو‌ه‌ش

د‌وره ز‌مان‌ی م‌ورد م‌ط‌ال‌ع‌ه، ۱۳۸۰ تا ۱۴۰۴ اس‌ت؛ ی‌ع‌نی باز‌ه‌ای ک‌ه هم‌ز‌مان ب‌ا گ‌س‌ترش س‌ری‌ع ف‌ن‌ا‌وری ا‌ط‌ل‌ا‌ع‌ات در ا‌ی‌ران و ا‌فز‌ای‌ش د‌س‌ت‌رس‌ی ع‌م‌وم‌ی ب‌ه ا‌ی‌ن‌ت‌رن‌ت ب‌ود‌ه اس‌ت. ا‌ی‌ن د‌وره ا‌م‌کان م‌ش‌اه‌د‌ه ت‌ح‌ول ت‌در‌ی‌ج‌ی ن‌ق‌ش ICT در باز‌ت‌ع‌ری‌ف م‌ناس‌ب‌ات ن‌ه‌ادی ر‌ا ف‌را‌ه‌م م‌ی‌ک‌ند.

از ن‌ظ‌ر م‌کان‌ی، پ‌ژو‌ه‌ش ب‌ر ا‌ی‌ران ب‌ه‌ع‌نوان ی‌ک م‌ط‌ال‌ع‌ه م‌ورد‌ی م‌ت‌م‌ر‌ک‌ز اس‌ت. ا‌ه‌م‌ی‌ت ا‌ی‌ن م‌ط‌ال‌ع‌ه م‌ورد‌ی در آن اس‌ت ک‌ه ا‌ی‌ران ن‌م‌ون‌ه‌ای از ک‌ش‌ور‌ی ب‌ا ح‌ک‌م‌ران‌ی ا‌قت‌دار‌گ‌ر‌ای‌ان‌ه و ج‌ام‌ع‌ه‌ای ف‌ع‌ال در ف‌ض‌ای د‌ی‌ج‌ی‌ت‌ال اس‌ت؛ ن‌م‌ون‌ه‌ای ک‌ه م‌ی‌ت‌وان‌د ب‌ه غ‌ن‌ای اد‌بی‌ات ج‌ه‌ان‌ی د‌رب‌ار‌ه ر‌ابط‌ه د‌ول‌ت، ج‌ام‌ع‌ه و ف‌ن‌ا‌وری ک‌م‌ک ک‌ند.

۴.۷. م‌ن‌طق ر‌وش‌س‌نا‌خ‌تی

ا‌ن‌ت‌خاب گ‌ر‌ان‌د‌د ت‌ئ‌وری ب‌رای ا‌ی‌ن پ‌ژو‌ه‌ش از آن ر‌وس‌ت ک‌ه م‌س‌ئ‌له «ف‌ن‌ا‌وری ا‌ط‌ل‌ا‌ع‌ات ب‌ه‌م‌ث‌اب‌ه ن‌ه‌اد م‌ی‌ان‌س‌ط‌ح‌ی» در ا‌ی‌ران م‌وض‌وع‌ی ن‌وظ‌ه‌ور و ف‌اق‌د چ‌ار‌چ‌وب ن‌ظ‌ری پ‌ی‌ش‌ی‌نی اس‌ت. ر‌وی‌ک‌رد د‌اد‌ه‌ب‌نی‌اد ب‌ه پ‌ژو‌ه‌ش‌گ‌ر ا‌ی‌ن ا‌م‌کان ر‌ا د‌اد‌ه اس‌ت ک‌ه از خ‌لال د‌اد‌ه‌های ب‌ومی و ت‌ج‌رب‌ی، م‌ق‌ول‌ات اص‌لی ر‌ا ک‌ش‌ف و در ق‌ال‌ب ی‌ک م‌دل م‌ف‌ه‌وم‌ی م‌ن‌س‌ج‌م باز‌ن‌مای‌ی ک‌ند.

ب‌د‌ین ت‌رت‌ی‌ب، ر‌وش‌س‌ناس‌ی ا‌ی‌ن پ‌ژو‌ه‌ش ب‌ا پ‌رس‌ش اص‌لی م‌قال‌ه س‌از‌گ‌ار اس‌ت: چ‌گون‌ه ف‌ن‌ا‌وری ا‌ط‌ل‌ا‌ع‌ات در ا‌ی‌ران ب‌ه‌ع‌نوان ن‌ه‌ادی م‌ی‌ان‌س‌ط‌ح‌ی ع‌م‌ل ک‌رد‌ه و ب‌ه باز‌ت‌ع‌ری‌ف ق‌د‌رت ن‌ه‌ادی ا‌ن‌ج‌ام‌ی‌د‌ه اس‌ت؟

۴.۸. م‌وق‌عی‌ت‌گ‌ذ‌اری ن‌ظ‌ری

ن‌ظ‌ری‌ه‌ها و م‌ف‌اه‌ی‌م پ‌ی‌ش‌ی‌ن (ن‌ظ‌یر م‌ف‌اه‌ی‌م د‌ا‌گ‌لاس ن‌ورث د‌رب‌ار‌ه‌ی ن‌ه‌اد ب‌ه م‌ث‌اب‌ه «ق‌واع‌د بازی»، ت‌ح‌ل‌ی‌ل «ر‌اه ب‌اری‌ک آز‌ادی» ع‌ج‌م‌ا‌و‌غ‌لو و ر‌ای‌ن‌س‌ون، و د‌ی‌د‌گ‌اه‌های ک‌اس‌تل‌ز و و‌ن‌د‌ای‌ک) در ا‌ی‌ن پ‌ژو‌ه‌ش در ن‌ق‌ش ا‌ی‌زار‌های م‌قای‌س‌ه و ت‌فس‌یر ب‌ه‌کار ر‌ف‌ت‌ه‌ان‌د؛ ی‌ع‌نی ا‌ی‌ن م‌ب‌انی ص‌رفاً ب‌رای ت‌ب‌ی‌ی‌ن گ‌س‌ت‌ره‌ی ی‌اف‌ت‌ه‌ها و ن‌شان د‌ادن ن‌ق‌اط هم‌پ‌وش‌انی و ت‌ما‌ی‌ز ن‌ظ‌ری ب‌ا م‌ح‌ص‌ول د‌اد‌ه‌ها اس‌ت‌ف‌اد‌ه ش‌ده‌ان‌د - ن‌ه ب‌ه‌ع‌نوان چ‌ار‌چ‌وب ن‌ظ‌ری پ‌ی‌ش‌ی‌نی ک‌ه ت‌ح‌ل‌ی‌ل ر‌ا ه‌د‌ای‌ت ک‌ند. در ن‌تی‌ج‌ه، ن‌ظ‌ری‌ه‌ی ا‌رائ‌ه‌ش‌ده «ت‌وص‌ی‌ف‌ی-ت‌فس‌یر‌ی» و م‌ب‌ت‌نی ب‌ر ش‌وا‌ه‌د ب‌ومی اس‌ت و ن‌ه ب‌ر ی‌ک چ‌ار‌چ‌وب ن‌ظ‌ری ت‌ح‌م‌ی‌لی.

۵. ی‌اف‌ت‌ه‌های پ‌ژو‌ه‌ش

ف‌رائ‌ی‌د ت‌ح‌ل‌ی‌ل د‌اد‌ه‌ها در ا‌ی‌ن پ‌ژو‌ه‌ش ب‌ر م‌بن‌ای ر‌وی‌ک‌رد د‌اد‌ه‌ب‌نی‌اد و ب‌ا پ‌ی‌رو‌ی از ر‌وا‌ی‌ت اس‌ت‌را‌وس و ک‌ور‌ب‌ین (Strauss & Corbin, 1998) در س‌ه م‌رح‌ل‌ه‌ی ک‌د‌گ‌ذ‌اری باز، م‌ح‌ور‌ی و ا‌ن‌ت‌خاب‌ی ا‌ن‌ج‌ام ش‌د. د‌اد‌ه‌های گ‌رد‌آ‌وری ش‌ده ش‌ام‌ل ۱۸ م‌ص‌اح‌ب‌ه ن‌ی‌م‌ه‌س‌اخت‌ی‌اف‌ت‌ه ب‌ا خ‌ب‌ر‌گ‌ان ح‌وز‌ه ا‌رت‌ب‌اط‌ات، س‌ی‌اس‌ت‌گ‌ذ‌اری ف‌ن‌ا‌وری و ج‌ام‌ع‌ه‌س‌ناس‌ی، و ن‌ی‌ز ت‌ح‌ل‌ی‌ل اس‌ناد و گ‌زارش‌های ر‌سم‌ی (از ج‌مل‌ه گ‌زارش‌های ا‌ت‌حاد‌ی‌ه ج‌ه‌ان‌ی م‌خ‌اب‌رات و ش‌اخ‌ص ت‌وس‌ع‌ه ICT ا‌ی‌ران در باز‌ه‌ی ۱۳۸۰ تا ۱۴۰۴) ب‌ود‌ند. ه‌د‌ف از ا‌ی‌ن ت‌ح‌ل‌ی‌ل، ک‌ش‌ف س‌از و‌کار ن‌ه‌ادی ش‌دن ف‌ن‌ا‌وری‌های ن‌و‌ی‌ن ا‌ط‌ل‌ا‌ع‌ات و ا‌رت‌ب‌اط‌ات در ا‌ی‌ران و باز‌ت‌ع‌ری‌ف ق‌د‌رت در ج‌ام‌ع‌ه ش‌ب‌ک‌ه‌ای ب‌ود.

¹ Member Check

² Peer Review

³ Theoretical Saturation

۵. ۱. کدگذاری باز: استخراج مفاهیم و مقوله‌های اولیه

در مرحله‌ی کدگذاری باز، متن مصاحبه‌ها و اسناد در واحدهای معنایی خردشده و ۳۵۴ مفهوم اولیه استخراج گردید. پس از مقایسه‌ی مداوم داده‌ها، این مفاهیم در قالب ۱۴ زیرمقوله و سپس ۶ مقوله‌ی اصلی دسته‌بندی شدند. مقوله‌های اصلی عبارت بودند از:

۵. ۱. ۱. توسعه زیرساخت‌های فناوری اطلاعات و ارتباطات
 ۵. ۲. ۱. افزایش نفوذ اینترنت و رشد مهارت‌های دیجیتال
 ۵. ۳. ۱. ساختار سیاسی - فرهنگی و سیاست‌های ارتباطی ایران
 ۵. ۴. ۱. سیاست‌های تنظیم‌گری و کنترل فضای مجازی
 ۵. ۵. ۱. راهبردهای جامعه در بسیج و مشارکت دیجیتال
 ۵. ۶. ۱. راهبردهای دولت در حکمرانی و کنترل دیجیتال
- برآیند تحلیل‌ها نشان داد که این مقوله‌ها حول پدیده‌ای مرکزی و وحدت‌بخش سازمان می‌یابند که بیانگر ماهیت دگرگون‌ساز فناوری‌های نوین اطلاعات و ارتباطات در ساختار قدرت نهادی ایران است.

۵. ۲. کدگذاری محوری: شکل‌گیری پدیده محوری و روابط علی

در مرحله‌ی کدگذاری محوری، روابط میان مقوله‌ها بررسی و در چارچوب الگوی پارادایمی استراوس و کوربین سازمان‌دهی شد. حاصل این تحلیل، شناسایی پدیده‌ی محوری و تعیین شرایط علی، زمینه‌ای، مداخله‌گر، راهبردها و پیامدهای آن بود.

۵. ۲. ۱. پدیده محوری :

« فناوری‌های نوین اطلاعات و ارتباطات؛ نهادی نوظهور برای بازتعریف مناسبات قدرت در ایران معاصر»

تحلیل داده‌ها نشان داد که فناوری‌های نوین اطلاعات و ارتباطات (ICTs) در ایران، نه صرفاً ابزار فنی یا اقتصادی، بلکه نهادی میان‌سطحی‌اند که میان ساختارهای سیاسی و کنش‌های اجتماعی قرار گرفته و منطق ارتباط و قدرت را بازتعریف کرده‌اند.

۵. ۲. ۲. تبیین مدل پارادایمی پژوهش

الف) شرایط علی

شرایط علی شامل مجموعه عواملی‌اند که بستر پیدایش و گسترش پدیده را فراهم کردند: توسعه زیرساخت‌های ارتباطی، رشد شاخص IDI، افزایش مهارت‌های دیجیتال و گسترش خدمات دولت الکترونیک. این تحولات، فناوری اطلاعات را از سطح ابزاری به سطح نهادی ارتقا داده و زمینه را برای تغییر روابط قدرت فراهم ساختند. این عوامل، به‌طور مستقیم موجب تسهیل شکل‌گیری پدیده محوری شدند و مسیر دگرگونی نهادی در سطح ساختارهای قدرت را فعال کردند.

ب) شرایط زمینه‌ای

این شرایط، بستر سیاسی، فرهنگی و نهادی‌ای را شکل می‌دهند که در آن پدیده معنا یافته است. در ایران، تمرکز قدرت سیاسی، سیاست‌های فرهنگی و رسانه‌ای، وضعیت سواد دیجیتال و الگوهای مشارکت شهروندی، فضایی دوگانه ایجاد کرده‌اند: از یک سو تمایل به کنترل و از سوی دیگر تقاضای اجتماعی برای شفافیت و مشارکت.

ج) شرایط مداخله‌گر

عوامل مداخله‌گر همچون سیاست‌های فیلترینگ، تنظیم‌گری پلتفرم‌ها، فشارهای بین‌المللی و تحریم‌های فناورانه، روند نهادی‌شدن ICT را کند یا نوسانی کرده‌اند. این عوامل، مسیر تحقق راهبردهای دولت و جامعه را تعدیل و گاه متوقف ساخته‌اند. این متغیرها نقش تعدیل‌کننده داشته و موجب شدند رابطه میان دولت، جامعه و فناوری‌های نوین نه خطی، بلکه متغیر و نوسانی باشد.

در این مدل، شرایط علی (توسعه فناوری) در بستر شرایط زمینه‌ای (ساختار سیاسی - فرهنگی ایران) و تحت تأثیر شرایط مداخله‌گر (سیاست‌های کنترلی و فشارهای خارجی) به شکل‌گیری پدیده محوری (ICT به مثابه نهاد میان‌سطحی بازتعریف‌کننده‌ی قدرت) انجامیده است.

در ادامه، تعامل راهبردهای متقابل جامعه و دولت، پیامدهایی چون تنش نهادی، بازتعریف نامتقارن قدرت و توازن ناپایدار نهادی را به همراه آورده است.

۵.۳. کدگذاری انتخابی و گزاره نظری نهایی

در مرحله‌ی کدگذاری انتخابی، تمام مقوله‌ها حول پدیده‌ی مرکزی سازمان یافتند و گزاره نظری زیر به عنوان عصاره‌ی تبیین نظری پژوهش استخراج شد:

« فناوری‌های نوین اطلاعات و ارتباطات در ایران، در نقش نهادی میان‌سطحی، با ایجاد عرصه‌ای از تعامل و رقابت میان دولت و جامعه، موجب بازتعریف نامتقارن و ناپایدار قدرت نهادی در چارچوب جامعه شبکه‌ای شده‌اند.»

۵.۴. جمع‌بندی

بخش یافته‌ها نشان داد که توسعه فناوری‌های نوین اطلاعات و ارتباطات در ایران، صرفاً یک تحول فناورانه نیست، بلکه فرآیندی نهادی و قدرت‌ساز است. این پدیده به تدریج منطق سنتی قدرت را دگرگون کرده و از دل خود، نوعی نظم ناپایدار و پویا در رابطه‌ی دولت و جامعه پدید آورده است.

بر اساس الگوی پارادایمی استخراج‌شده، در ادامه تلاش می‌شود یافته‌های تجربی در پرتو ادبیات نظری تحلیل و سازوکارهای نهادی حاصل از آن تبیین شوند.

۶. بحث و نتیجه‌گیری

یافته‌های این پژوهش، مبتنی بر تحلیل داده‌های کیفی حاصل از ۱۸ مصاحبه‌ی نیمه‌ساخت‌یافته با نخبگان، اسناد سیاستی و شاخص توسعه‌ی فناوری اطلاعات و ارتباطات (IDI) در بازه‌ی زمانی ۱۳۸۰ تا ۱۴۰۴ و با استفاده از رویکرد داده‌بنیاد (کدگذاری باز، محوری و انتخابی)، نشان می‌دهد که تحولات فناوری‌های نوین اطلاعات و ارتباطات در ایران، فراتر از یک روند صرفاً تکنولوژیک بوده و به شکل‌گیری نوعی نهاد میان‌سطحی انجامیده است. این نهاد، با فعال‌سازی هم‌زمان ظرفیت‌های جامعه و دولت و ظهور مجموعه‌ای از راهبردهای متقابل، موجب بازتعریف نامتقارن و ناپایدار قدرت نهادی در ایران معاصر شده است.

تحلیل داده‌ها نشان می‌دهد که سه سازوکار کلیدی در این فرآیند نقش داشته‌اند. نخست، گسترش فناوری‌های ارتباطی، با افزایش «دیدپذیری عملکردها»، موجب ارتقای شفافیت نسبی و ایجاد فشار نمادین بر نهادهای رسمی شده است؛ فشاری که در مقاطع کوتاه‌مدت به پاسخ‌گویی منجر شده، اما الزاماً به اصلاح نهادی پایدار نینجامیده است. دوم، منطق شبکه‌ای در قالب «بسیج و سازماندهی دیجیتال»، هزینه‌های کنش جمعی را کاهش داده و امکان هماهنگی و واکنش‌پذیری سریع‌تر را برای جامعه مدنی فراهم کرده است. سوم، هم‌زمان با گسترش این ظرفیت‌های شبکه‌ای، نهادهای حاکمیتی و پلتفرم‌های مرکزی توانسته‌اند از طریق «گره‌های کنترل»، بخشی از توان تنظیم و هدایت جریان اطلاعات را حفظ یا بازپس گیرند. تعامل هم‌زمان این سه سازوکار، ساختاری از بازتعریف قدرت را شکل داده که در آن توزیع و کنترل به‌طور هم‌زمان عمل می‌کنند و همین امر به نامتقارنی و ناپایداری نظم نهادی انجامیده است.

بر پایه‌ی شواهد میدانی، گزاره‌ی نظری مرکزی پژوهش چنین است: «فناوری‌های نوین اطلاعات و ارتباطات در ایران، در مقام نهادی میان‌سطحی، عرصه‌ای از تعامل و رقابت میان دولت و جامعه پدید آورده‌اند که بازتعریف قدرت نهادی را به صورت نامتقارن و ناپایدار ممکن ساخته است.» این فرایند از سه مسیر علی قابل تبیین است: گسترش زیرساخت و دسترسی موجب افزایش دیدپذیری و فشار نمادین بر نهادها شده؛ دیدپذیری و شبکه‌سازی به بسیج اجتماعی و کنشگری دیجیتال انجامیده؛ و در واکنش، نهادهای قدرت با تقویت کنترل و تنظیم‌گری، مانع نهادینه‌سازی پایدار مشارکت‌های دیجیتال شده‌اند.

این یافته‌ها از یک سو با دیدگاه داگلاس نورث درباره‌ی تغییر قواعد بازی و مفهوم وابستگی به مسیر همخوان است؛ از سوی دیگر با الگوی «راه باریک» عجم‌اوغلو و رابینسون هم‌پوشانی دارد، زیرا ICT ظرفیت‌های هر دو سوی دولت و جامعه را تقویت کرده و توازنی شکننده

میان آن دو پدید آورده است. همچنین، با نظریه‌ی کاستلز و ون‌دایک درباره‌ی منطق شبکه‌ای و گره‌های کنترل قابل تطبیق است، اما سهم این پژوهش در معرفی مفهوم ICT «به‌مثابه نهاد میان‌سطحی بازتعریف‌کننده‌ی نامتقارن قدرت» است؛ مفهومی که ماهیت دوسویه، متغیر و تاریخی بازتعریف قدرت در ایران دیجیتال را برجسته می‌سازد.

در بُعد سیاستی، نتایج پژوهش بر ضرورت بازنگری در الگوی «تنظیم‌گری کامل» و حرکت به‌سوی سیاست‌های پاسخ‌گو، شفاف و مبتنی بر حقوق دیجیتال تأکید دارد. دولت باید از سیاست‌های صرفاً کنترلی به‌سوی طراحی سازوکارهای مشارکت و شفافیت نهادی حرکت کند. از سوی دیگر، جامعه‌ی مدنی نیازمند تقویت سواد رسانه‌ای، امنیت دیجیتال و نهادی‌سازی کنش‌های آنلاین است تا دستاوردهای مقطعی به تغییرات نهادی پایدار تبدیل شود.

محدودیت‌های پژوهش شامل اندازه‌ی محدود نمونه (۱۸ مصاحبه و تحلیل اسناد ملی) و بازه‌ی زمانی مطالعه‌شده تا سال ۱۴۰۴ است؛ زیرا تحولات فناورانه و سیاستی پس از این دوره ممکن است الگوهای قدرت را دگرگون سازد. در نتیجه، انجام پژوهش‌های تطبیقی در کشورهایی با ساختارهای نهادی متفاوت و مطالعات طولی برای سنجش پایداری یا تغییر در الگوی بازتعریف قدرت پیشنهاد می‌شود.

در نهایت، این پژوهش نظریه‌ای بومی و برآمده از داده ارائه کرده است که نشان می‌دهد ICT در ایران، با ایفای نقش نهادی میان‌سطحی، موجب بازتعریف نامتقارن قدرت میان دولت و جامعه شده است. این بازتعریف نه انتقال کامل قدرت است و نه تثبیت کنترل، بلکه فرایندی پویا، تعارض‌آمیز و تاریخی است که آینده‌ی نظم نهادی را وابسته به تعامل ظرفیت‌های مدنی و انتخاب‌های سیاستی خواهد ساخت.

منابع فارسی

۱. ازکیا، مصطفی و غفاری، غلامرضا. (۱۳۹۷). جامعه‌شناسی توسعه. تهران: کیهان.
۲. بابایی، محمود. (۱۳۹۰). فضای مجازی و الگوهای گفتمانی: نقش سازوکارهای اینترنتی در شکل‌گیری گفتمان. رساله دکتری، دانشگاه علامه طباطبائی.
۳. بشیری، حسین. (۱۳۹۴). عقل در سیاست. تهران: نگاه معاصر.
۴. خانیکی، هادی. (۱۴۰۱). ایده پیشرفت و تحولات جدید در جامعه ایرانی. تهران: نشر نی.
۵. رضایی، عبدالعلی. (۱۳۷۵). مشارکت اجتماعی؛ وسیله یا هدف توسعه. اطلاعات سیاسی - اقتصادی، ۱۰۹.
۶. رادادی، محسن و افتخاری، اصغر. (۱۳۹۰). نظریه اعتماد سیاسی با تأکید بر گفتمان اسلامی. تهران: دانشگاه امام صادق(ع).
۷. رش، مایکل. (۱۳۹۳). جامعه و سیاست: درآمدی بر جامعه‌شناسی سیاسی. تهران: سمت.
۸. سریع‌القلم، محمود. (۱۳۸۲). عقلانیت و آینده توسعه ایران. تهران: مرکز مطالعات خاورمیانه.
۹. عجم‌اوغلو، دارون و رابینسون، جیمز. (۱۳۹۳). چرا ملت‌ها شکست می‌خورند. تهران: روزنه.
۱۰. عجم‌اوغلو، دارون و رابینسون، جیمز. (۱۴۰۰). راه باریک آزادی. تهران: روزنه.
۱۱. عجم‌اوغلو، دارون و رابینسون، جیمز. (۱۴۰۱). خاستگاه‌های اقتصادی دیکتاتوری و دموکراسی. تهران: کویر.
۱۲. عزالدین، حسین مسعودینیه و همکاران. (۱۳۹۰). رابطه استفاده از اینترنت و مشارکت سیاسی (مطالعه موردی: اصفهان). مجله علوم انسانی و اجتماعی، (۲) ۱۴.
۱۳. کاستلز، مانوئل. (۱۳۸۵). عصر اطلاعات: خیزش جامعه شبکه‌ای. تهران: طرح نو.
۱۴. کاستلز، مانوئل. (۱۳۹۱). شبکه‌های خشم و امید: جنبش‌های اجتماعی در عصر اینترنت. کمبریج: پولیتی.
۱۵. کاستلز، مانوئل. (۱۴۰۲). قدرت ارتباطات. تهران: علمی - فرهنگی.
۱۶. کرازنبرگ، ملوین. (۱۳۶۵). فناوری و تاریخ: قوانین کرازنبرگ. فرهنگ و فناوری، (۳) ۲۷-۵۴۴-۵۶۰.
۱۷. گیدنز، آنتونی. (۱۳۷۶). جامعه‌شناسی. تهران: نشر نی.
۱۸. مارگتس، هلن و همکاران. (۱۳۹۹). آشوب سیاسی. تهران: کویر.
۱۹. محسنی‌نیا، محمدمهدی. (۱۳۹۱). نظریه‌های رسانه: رویکردهای جریان اصلی و انتقادی. تهران: همشهری.
۲۰. بشیری، حسین. (۱۳۹۵). عقلانیت در سیاست. تهران: نگاه معاصر.
۲۱. CRA (سازمان تنظیم مقررات و ارتباطات رادیویی). (۱۴۰۴). گزارش ضریب نفوذ اینترنت در خانوارهای ایرانی، بهار ۱۴۰۴ (گزارش شماره ۵۳). تهران: CRA. <https://www.cra.ir>

References

22. Bennett, W. L., & Segerberg, A. (2013). *The logic of connective action: Digitalization and the personalization of contentious politics*. Cambridge: Cambridge University Press.
23. Castells, M. (2012). *Networks of outrage and hope: Social movements in the Internet age*. Cambridge: Polity.
24. Fukuyama, F. (1995). *Trust: The social virtues and the creation of prosperity*. New York: Free Press.
25. Fukuyama, F. (2014). *Political order and political decay: From the industrial revolution to the globalization of democracy*. New York: Farrar, Straus and Giroux.
26. Harvey, D. (1989). *The condition of postmodernity*. Oxford: Blackwell.
27. Hetherington, M. J. (1998). The political relevance of political trust. *American Political Science Review*, 92(4), 791–808.
28. Myers, M. D. (2008). *Qualitative research in business & management*. London: SAGE.
29. North, D. C. (1990). *Institutions, institutional change and economic performance*. Cambridge: Cambridge University Press.
30. Peters, B. G. (2012). *Institutional theory in political science: The new institutionalism* (3rd ed.). London: Continuum.
31. Touraine, A. (1988). *The return of the actor: Social theory in post-industrial society*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
32. Van Dijk, J. (2006). *The network society: Social aspects of new media* (2nd ed.). London: SAGE.
33. Wellman, B. (2001). Physical place and cyberplace: The rise of networked individualism. *International Journal of Urban and Regional Research*, 25(2), 227–252.
34. Wallace, R. A., & Wolf, A. (1995). *Contemporary sociological theory: Continuing the classical tradition* (4th ed.). Englewood Cliffs: Prentice Hall.